Глава 17 Макроекономічна нестабільність. Циклічність розвитку економіки

§ 1. Економічні цикли: сутність, структура та фактори розвитку

Процес виробництва передбачає безперервність розвитку, але прак-тика господарювання доводить, що цей процес має свої фази, стадії, особливості. Наприклад, періодично спостерігаються стадії спокійного розвитку економіки, підвищеної або активної підприємницької діяль-ності, загострення всіх суперечностей суспільного виробництва, у тому числі між виробництвом і споживанням, попитом і пропозицією, з на-ступним застоєм в усіх галузях економіки. Пропорційність, яка об'єктивно необхідна для відтворення на практиці, здійснюється через диспропор-ційність та нерівномірність, остання виявляється через поверхневі ко-ливання, відхилення. Періодичність зміни відповідних фаз чи стадій господарського життя означає циклічний характер його розвитку.

Циклічний розвиток економіки — закономірне явище господар-ського життя в умовах ринку і машинного виробництва. Коливання фаз (підвищення, зниження) супроводжуються суттєвими змінами в струк-турі економіки, динаміці цін, обсягах виробництва, співвідношенні продуктивності праці і доходів, нагромадженні і споживанні. За своїм бурхливим і нерівноважним виявленням, як образно зазначав П. Са- муельсон, економічні цикли нагадують «хвилі» епідемічних захворю-вань, «примхи» погоди і коливання температури в дитини.

Економічний цикл (цикл ділової активності, діловий цикл, бізнес- цикл) являє собою процеси економічної активності, які повторюються в часі і характеризуються періодичними піднесеннями і спадами.

Існує різна термінологія для позначення фаз промислового циклу. Так, П. Самуельсон використовує поняття «стиснення», «оживання», «експансія», «пік».

К. Макконнелл і С. Брю вважають, що термін «економічний цикл» означає піднесення і спади рівнів економічної активності протягом кількох років, які періодично повторюються один за одним, при цьому мають місце фази «пік», «спад», «депресія», «оживання». Пік циклу характеризується повною зайнятістю в економіці, наявністю тенденцій зростання цін і зниження ділової активності. У фазі спаду виробництво і зайнятість скорочуються, але ціни ще не знижуються. Коли спад до-сягає найнижчої точки, настає депресія і починається поступове «ви-повзання виробництва з дна». У фазі оживання рівень виробництва підвищується, зайнятість зростає до повної, а ціни збільшуються. Од-нак більш чітко і яскраво характеризують особливості фаз промисло-вого циклу терміни «криза», «депресія», «пожвавлення» і «піднесен-ня», які слід правильно розуміти.

Класична структура економічного циклу складається з таких фаз: криза, депресія, пожвавлення і піднесення. Характерними рисами фази кризи (від грец. krisis — вихід, закінчення) є: надвиробництво товарів порівняно з платоспроможним попитом на них; різкий спад рівня цін як результат надмірного перевищення пропозиції товарів та послуг над їх попитом; різке скорочення обсягу виробництва; масові банкрутства підприємств і підприємців великого та малого бізнесу; зростання без-робіття, зниження життєвого рівня; потрясіння кредитної системи; підвищення попиту на вільні грошові ресурси.

Фаза депресії характеризується: відновленням реалізації товарів та послуг і поступовим зменшенням товарних запасів; припиненням різкого падіння цін та спаду виробництва; затуханням інфляційних процесів; відсутністю нових інвестицій.

Фазам пожвавлення і піднесення властиві: зростання виробни-цтва, попит на технічні нововведення, додаткову робочу силу, підви-щення прибутків населення, досягнення і перевищення докризового рівня виробництва і споживання товарів та послуг. При піднесенні знову починають діяти тенденції зростання цін, скорочення безробіття, розширення розмірів кредиту, зростання позичкового процента. Все це призводить до «перегріву» економіки, посилення диспропорційних явищ, виникнення чинників майбутнього падіння обсягу виробництва товарів і послуг, переходу до нового економічного циклу.

Головною, визначальною фазою циклу є криза, яка завершує по-передній цикл, призводить до створення умов для майбутньої економічної рівноваги, нового розширення виробництва і знову ж до кризо-вого стану розвитку, економічної нестабільності. Криза завершує один економічний цикл і кладе початок іншому циклу,

тобто період еконо-мічного циклу — це час від початку однієї кризи до початку іншої. Тому важливо розглядати кризу як фазу циклічного розвитку економі-ки і чинник макроекономічної нестабільності.

Сучасна економічна теорія вирізняє лише дві фази економічного циклу:

1) рецесію, яка включає кризу і депресію. Це фаза економічного циклу між найвищою (піком) та найнижчою (дном) його точками, якій властивий спад виробництва. У США під рецесією розуміють такий період зниження рівня випуску ВВП, доходу, зайнятості та торгівлі, який триває від шести місяців до одного року і характеризується знач-ним спадом у багатьох секторах економіки;

2) піднесення, яка включає пожвавлення та пік. Це фаза між най-нижчою (дном) та найвищою (піком) точками економічного циклу, якій притаманне розширення виробництва.

Причому циклічність розвитку економіки відбувається на тлі дов-гострокового економічного зростання, яке називається зростаючим трендом (рис. 17.1). Останній характеризується приростом трудових ресурсів, технічними інноваціями, збільшенням рівня доходів та заоща-джень тощо. Цикл тоді є тимчасовим відхиленням від цієї траєкторії, коливанням навколо тренду.

Існує безліч концепцій, з допомогою яких учені намагаються по-яснити періодичність коливань економіки: наявність плям на сонці, погода, врожай, рух планет; експансія і скорочення банківського кре-диту, надмірний випуск в обіг паперових грошей; зміна у населення «хвиль» песимістичного і оптимістичного настрою; надходження дуже великої частки доходу багатим, бережливим людям, що зменшує ін-вестування і призводить до спаду виробництва; надмірне інвестування; використання у виробництві важливих технічних досягнень; низький попит населення; диспропорційність між галузями народного госпо-дарства та ін. Усі названі погляди відносно причин циклічності розвит-ку макроекономіки мають право на існування, використання в практи-ці регулювання, прогнозування кон’юнктури ринків і економічної поведінки всіх суб’єктів господарювання.

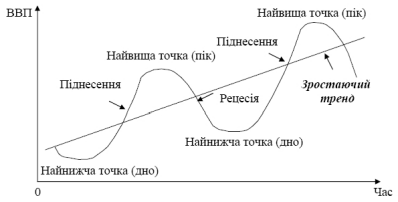

Рис. 17.1. Фази економічного циклу

Ряд економістів пояснюють циклічність розвитку економіки в ці-лому особливостями її окремих процесів і поділяють цикли на три основні види: великі — тривалістю 50-60 років, середні — близько 10 років і короткі — близько 3,5 року. Так, М. Д. Кондратьєв (1892-1938), Й. Шумпетер (1883-1950) причиною циклічності розвитку вважали особливості відтворення основного капіталу. Існування середніх циклів вони пояснювали особливостями відтворення активної частини основ-ного капіталу, а довгих — особливостями відтворення основного ка-піталу великих капітальних об’єктів, що здійснюється на принципово новій технічній основі і потребує величезних капітальних вкладень; короткі цикли пов’язували зі зниженням попиту. Сучасні економісти вважають, що в цілому економічні цикли пов’язані з інноваціями.

Згідно з теорією Й. Шумпетера, під нововведеннями слід розуміти: виготовлення нового продукту або нової якості якогось блага; впрова-дження нового методу виробництва; освоєння нового ринку збуту; отримання нового виду енергії, засобу виробництва, сировини тощо. Нововведення — це стрибок від старої виробничої функції до нової.

З кінця XVIII ст. економіка розвинених країн зазнала п’ять великих, або довгих, економічних циклів:

1789-1849 рр. — викликаний впровадженням результатів промис-лової революції;

1849-1896рр. — пов’язаний з упровадженням парових двигунів і сталі;

1896-1938рр. — зумовлений упровадженням процесів електрифі-кації, хімізації та індустріалізації

1952-1996 рр. — пов'язаний з реалізацією досягнень науково- технічної революції, атомної енергетики, комплексної механізації та автоматизації, кардинальними структурними трансформаціями еконо-міки;

31997р. і дотепер. Сучасний, п'ятий, економічний цикл характери-зується масовим впровадженням в економіку інтелектуального капіталу, комп'ютерів, Інтернету, економіки послуг, знань, інформації, переходом до постіндустріального типу розвитку економіки і суспільства.

У межах довгого циклу діють середні економічні цикли, які нази-вають промисловими, або економічними.

Великий внесок у розвиток теорії циклічного розвитку зробив російський економіст М. Д. Кондратьєв, який ще 1922 р. виокремлював коливання економічної активності з різним періодом: 1) малі цикли, які тривають 3-4 роки; 2) середні — тривалістю 11 років; 3) великі цикли кон'юнктури — 40-60 років. У статті «Великі цикли кон'юнктури» він обґрунтував існування тривалих коливань — «довгих хвиль», зу-мовлених обігом основного капіталу з тривалим строком дії, нагрома-дженням вільного грошового капіталу і досягненнями науково- технічного прогресу, глобальними змінами в засобах виробництва. Так, перший великий цикл був викликаний промисловою революцією, другий — винайденням парових двигунів і сталі, третій — електрифі-кацією, хімізацією, а сучасний цикл пов'язаний з впровадженням до-сягнень науково-технічної революції в усі галузі народного господарства. Прикладом малого циклу можуть бути сезонні коливання в надходжен-ні сільськогосподарської сировини, в зайнятості, у продуктивності праці; середнього циклу — диспропорції між виробництвом і спо-живанням, першим і другим підрозділами суспільного виробництва, групами «А» і «Б» промисловості; прикладом великого циклу — науково-технічна революція, яка триває 50-60 років.

У цілому теорія циклічного розвитку була розроблена в працях економістів кінця XIX — початку XX ст.: К. Маркса, М. І. Туган- Барановського, А. Афталіона, М. Бунятяна, Зомбарта, У. С. Джевонса. У подальшому цю теорію розвивали И. Шумпетер, С. Кузнець, К. Кларк, У. Мітчел, П. Боккар та ін.

§ 2. Економічні кризи: сутність, види та шляхи подолання

Економічна криза — фаза економічного циклу, під час якої від-бувається різке відновлення порушених відтворювальних пропорцій шляхом спаду виробництва, недовантаження виробничих потужностей, зростання безробіття та ін.

З’ясовуючи соціально-економічну сутність кризи, слід зважати на таке:

економічна криза є періодично повторюваним явищем, яке виявля-ється в надвиробництві капіталів і товарів;

криза означає відносне надвиробництво внаслідок обмеженого платоспроможного попиту населення, що пояснюється збіднінням робітничих мас;

криза глибоко вражає і руйнує національне і світове господарство, свідчить про силу стихійного саморегулюючого механізму ринкової економіки. Вона є заходом насильного встановлення рівноваги між виробництвом та споживанням, чинником суспільної трансформації всіх структур народного господарства, формування нових правил і принципів поведінки суб’єктів ринку;

криза має дві сторони — негативну й позитивну. Негативна сторо-на характеризується спадом виробництва та руйнуванням соціального змісту економіки. Позитивна сторона кризи знаходить свій вияв тоді, коли виникають і активізуються творчі процеси в суспільстві. Кризу інколи порівнюють із хворобою людини як захисною реакцією жит-тєздатного організму, що супроводжується різким підвищенням тем-ператури. Під час економічної кризи «лікування» потребує саме су-спільство (макроекономіка):

необхідні нові форми підвищення рівня сукупного попиту і сукупної пропозиції, забезпечення пропорційності, стабільності, рівноваги, економічного зростання й розвитку;

в умовах кризи актуалізується потреба в спеціальних інститутах (держава, біржа, банки, страхові компанії), здатних регулювати спів-відношення AD і AS, нагромадження капіталів і заощадження коштів населення, рівня цін і заробітної плати (доходів споживачів) з метою забезпечення умов збалансованого розвитку економіки в цілому.

Історія періодичних економічних криз надвиробництва почалася так: 1825 р. — криза у Великій Британії, 1836 р. — у Великій Британії та США, 1847 р. — в усіх країнах Європи і Америки; у 1873 р. світова еко-номічна криза почалася в Австрії і Німеччині, потім поширилася на Європу та США і завершилася 1878 р. у Великій Британії. Світові економічні кризи були в 1907, 1920, 1929-1933, 1937, 1957, 1974-1975 роках.

Тільки в США з 1854 р. до кінця XX ст. відбулося понад 25 криз і спадів виробництва. У середньому разом з депресіями вони тривали 18 місяців, а фази пожвавлення і підйому — 33 місяці.

Світова економічна криза 1929-1933 рр. була найсильнішою за своїми наслідками для світового господарства: сукупний обсяг про-мислового виробництва капіталістичного світу скоротився на 46 %, виплавка сталі і чавуну зменшилася на 62 %, видобуток вугілля — на 31 %, зовнішньоторговий оборот — на 67 %, кількість безробітних становила 26 млн чол., або $^1/_4$ всіх зайнятих, реальні прибутки скоро-тилися на 58 %, вартість цінних паперів на біржах — на 60-75 %. Особливостями цієї світової кризи були: тривалість спаду виробни-цтва; переплетіння промислової та аграрної кризи; переплетіння кредитної, валютної та фінансової криз; масовість банкрутств мало-го і великого бізнесу. Таку увагу цій світовій кризі ми приділили у зв’язку з тим, що вона має багато спільних рис з системною кризою в Україні, особливо за своїми наслідками. Наприклад, у 1999 р. по-рівняно з 1990 р. спад виробництва валового внутрішнього продукту становив 60 %.

Економічні кризи охоплюють всі галузі і види діяльності, тому вони багатогранні і мають специфіку залежно від сфери, тривалості й сере-довища функціонування. Кризи підрозділяються на певні види, що відбивають різні сторони одного й того ж кризового процесу.

Криза надвиробництва характеризується тим, що охоплює всі сфери господарства, їй властиві велика глибина і тривалість, у ній від-бивається вся сукупність суперечностей і відновлених диспропорцій. Надвиробництво виступає скоріше як соціальне явище, а не як кіль-кісне співвідношення вироблених матеріальних благ.

Промислова криза виявляється у невідповідності між масою вкла-дених у галузь виробничих сил і можливістю їхнього прибуткового застосування. З настанням кризи з'ясовується, що кількість підпри-ємств не тільки перевищує потребу в них при зниженні попиту, але й що їх було б занадто багато і за нормального розвитку споживання. Надвиробництво засобів виробництва — характерна риса промислових криз і є причиною їх затяжного характеру. Промислова криза супрово-джується кризою праці: скорочується кількість і тривалість робочих днів, знижується заробітна плата працюючих, зростає кількість звіль-нень робітників і службовців.

Проміжна криза відрізняється від циклічної тим, що вона не роз-починає новий цикл, а перериває на певний час перебіг фази підне-сення чи пожвавлення. Така криза менш глибока й тривала і має ло-кальний характер.

Часткова криза охоплює не всю економіку, а певну сферу еконо-мічної діяльності, наприклад сферу грошового обігу або кредиту.

Галузева криза — це криза в одній з галузей народного господар-ства, що може виникнути в будь-якій фазі циклу (зокрема, криза в сіль-ському господарстві, на транспорті).

В ієрархії економічних криз значне місце належить структурним кризам, під якими розуміють енергетичну, сировинну, продовольчу, екологічну, валютно-фінансову кризи. Вони є наслідком однобічного розвитку одних галузей на шкоду іншим. За умов науково-технічної революції бурхливий розвиток виробничих сил у нових галузях (атом-на енергетика, електроніка, інформатика) заходить у суперечність зі старою структурою народного господарства і потребує нового суспіль-ного розвитку праці. Відбувається спад виробництва в таких традицій-них галузях промисловості, як вугільна, текстильна тощо. Структурні кризи відрізняються від періодичних циклічних криз тим, що: охоплюють не все народне господарство, а його частину; триваліші щодо будь-якої

галузі;

породжуються диспропорціями між виробництвом і споживанням, попитом і пропозицією або тривалим порушенням механізму стійких зв'язків між постачальниками продукції та її споживачами, змінами цінових пропорцій;

можуть бути кризами як надвиробництва, так і недовиробництва;

диспропорційність у структурних кризах недовиробництва може бути абсолютною і знаходити свій вияв у фізичному дефіциті продук-ції; така диспропорційність не може бути врівноважена тільки зро-станням цін;

інвестиційний цикл у кожній галузі специфічний; специфічні риси структурних криз зумовлені галузевими особли-востями нагромадження основного капіталу.

Товарна криза виявляється у невідповідності між товарами і цінами. Ціни на товари часто значно підвищуються поза залежністю від запасів цих товарів і попиту на них. При цьому зростання цін сприяє збільшен-ню виробництва і ввозу товарів, загострюється невідповідність між ці-нами і попитом. Слідом за дуже швидким зростанням цін настає скоро-чення споживання, яке і дає привід до переоцінки товарів.

В умовах товарної кризи великого впливу на формування цін і тор-говельну діяльність набуває спекуляція. Спекуляція (передбачення майбутньої кон'юнктури) має на меті пристосування господарської діяльності і товарних цін до реальних витрат економічного життя. Умови для виникнення спекулятивної діяльності — наявність неперед-баченого різкого підвищення цін на товари і послуги, скорочення ви-робництва при товарному дефіциті, знецінення грошей. Спекулятивна діяльність приватних осіб, фірм і організацій за умов товарної кризи є необхідним явищем їх конкурентоспроможності, пожвавлення бізнесу. Але якщо держава-монополіст діє таким чином, є ініціатором надмірно-го зростання цін, це дуже негативно відбивається на всіх сторонах від-творення і посилює кризу. Небезпека спекуляції полягає в її сутності, в оцінці майбутньої кон'юнктури залежно від панівного настрою дер-жавного апарату і верхівки ділового світу. Основний недолік переворо-тів цін, наприклад їх лібералізації, — у їх збитковому впливі на вироб-ництво. Зміна цін, що не відповідає реальним умовам життя, спричиняє штучне

скорочення споживання матеріальних благ, їх знищення.

Спекулятивна криза — це наслідок спекулятивного підвищення цін в умовах дефіциту товарів і послуг, спаду виробництва, збідніння насе-лення. Така криза не може довго тривати, оскільки сприяє виникненню штучного надвиробництва товарів, падінню цін та пожвавленню попиту.

Аграрна криза означає такий стан сільського господарства, за яко-го значна частина населення зазнає майнової шкоди, зниження життє-вого рівня, підприємства розорюються. Специфіка аграрних криз по-лягає в тому, що вони охоплюють тільки сільське господарство, не мають циклічного характеру, є тривалішими, ніж промислові кризи.

Друга половина XX ст. обумовила певні особливості економічних криз і циклів: останні стали менш глибокими і тривалими; для фаз циклу характерна асинхронність, або різночасність їх настання, на-приклад після кризи може відразу розпочатися пожвавлення; відбува-ється злиття фази кризи з фазою депресії, а фази пожвавлення з фазою піднесення; серед видів криз переважають структурні, проміжні кризи; посилюються інфляційні процеси в економіці країн світу.

В Україні протягом 1990-х років спостерігалося різке посилення кризових явищ. Інфляційні процеси охоплювали всю систему кредит-ної, фінансової і банківської діяльності, спостерігалося зниження ді-лової активності, збільшення потоків міграції робочої сили до інших країн, зростання частки тіньової економіки. Криза мала системний характер, стосувалася всіх сфер життя суспільства: економічної, по-літичної та соціальної. Цьому сприяло те, що процес трансформації постсоціалістичного суспільства в новий для України тип соціально- економічного розвитку відбувався в умовах несприятливої кон’юнктури: мали місце розрив економічних зв’язків між галузями, підприємствами, містами і людьми; спекулятивне підвищення цін державою та олігар-хами; різке зниження життєвого рівня більшості населення країни; глибокий спад виробництва ВВП та ін. Все це перешкоджало виходу з кризи і робило її ще більш затяжною, створювало нестабільне еко-номічне середовище.

З початком 2000-х років було взято курс на кардинальну структур-ну перебудову економіки України, перерозподіл капіталів із старих галузей до нових. Основні труднощі реформування економіки пов’язуються тепер із переходом від неефективної

індустріальної еко-номіки до ефективної, переважно інтенсивної, індустріальної та пост-індустріальної економіки.

§ 3. Безробіття, його сутність та види

В умовах ринкової економіки циклічність розвитку позначається і на сфері зайнятості. Проявом економічної нестабільності при цьому стає зростання безробіття.

Зайнятість — це діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб і така, що, як правило, приносить їм дохід у грошовій або іншій формі. В Україні законодавчо закріплені такі форми зайнятості населення:

1) працюючі за наймом на умовах повного або неповного робочого дня, тижня на підприємствах, в уста-новах і організаціях, незалежно від форм власності;

2) громадяни, які самостійно забезпечують себе роботою (підприємці, творчі робітники, члени кооперативів, фермери та члени їх сімей, що беруть участь у виробництві);

3) обрані, призначені або затверджені на оплачувану посаду в органах державної влади, управління та громадських об'єднаннях;

4) які проходять службу у військових формуваннях, ство-рених відповідно до законодавства України (альтернативну службу);

5) які проходять професійну підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації з відривом від виробництва; навчаються в денних загаль-ноосвітніх школах і вищих навчальних закладах;

6) працюючі грома-дяни інших країн, які тимчасово перебувають в Україні і виконують функції, не пов'язані із забезпеченням діяльності посольств і місій. Зайняте населення — це працездатне населення від 16 до 55 років (жінки) і 60 років (чоловіки).

Громадяни країни, які не працюють і не набули статусу безробіт-ного в державній службі зайнятості, належать до незайнятого насе-лення (непрацездатні громадяни віком до 16 років, громадяни, які мають право на пенсію і не працюють).

Безробіття як економічне явище виникає внаслідок саморегулю-вання ринкової економіки, охоплює певну частину працездатного на-селення, яке тимчасово не має можливості працювати.

Закон України від 1 березня 1991 р. «Про зайнятість населення» визнає безробітними працездатних громадян у працездатному віці з причин, що не залежать від них самих, які не мають заробітку або трудового доходу, зареєстровані в державній службі зайнятості як осо-би, які шукають роботу. Вони здатні до праці і готові працювати, але не отримують від цієї служби належної роботи. Останнє означає таке робоче місце, якому відповідають професійна підготовка громадянина, його стаж і досвід, вік і транспортна доступність.

Громадянин України набуває статусу безробітного в разі, якщо з ним припинений трудовий договір у зв'язку з виробничими змінами і він протягом найближчих 10 днів зареєструвався в службі зайнятості. На перші три місяці за працівником зберігається середньомісячна за-робітна плата, щоб він мав можливість займатися пошуком нового робочого місця. Якщо працівник не знайшов за цей строк належної роботи, а служба зайнятості також нічого йому не запропонувала, він набуває статусу безробітного. В Україні допомогу по безробіттю ви-плачують з одинадцятого дня після реєстрації громадянина в державній службі зайнятості, але не більш як 12 місяців протягом наступних трьох років, а для осіб передпенсійного віку — 18 місяців. Розмір допомоги гарантується не менш як 50 % середньої заробітної плати за попереднім місцем роботи, проте не нижче встановленої законодавством мінімаль-ної заробітної плати. Громадяни, які шукають роботу вперше або після перерви більш як один рік, одержують допомогу в розмірі не нижче 75 % мінімальної заробітної плати.

За даними ООН, сьогодні близько 800 млн чол., тобто практично кожний третій працездатний у світі, не має роботи взагалі. В країнах СНД велике приховане безробіття: там, де в розвинутих країнах працює 1 чол., в країнах з перехідною економікою — 3 чол. Наприклад, у США шахтар виробляє вугілля за рік — 7143 т, в Україні — 320 т, що свідчить про дуже низьку ефективність (продуктивність) зайнятого робітника. Рівень безробіття в Україні, за оцінками МОП (Міжнародної організа-ції праці), — 9,7 %, за даними Державного комітету статистики Укра-їни — 3,8 % працездатного населення.

Безробіття — це хвороба ринку праці, наслідок спаду виробництва; показник нерівноваги між попитом і пропозицією на ринку праці; про-яв зниження ділової активності працездатного (активного) населення; причина і фактор зниження життєвого рівня, загострення соціальних суперечностей (конфліктів).

Причинами безробіття можуть бути такі явища:

1) темпи зростання народонаселення перевершують темпи зро-стання виробництва (Т. Мальтус, XVIII ст.);

2) відносне відставання попиту на працю від темпів нагромаджен-ня капіталу, зростання технічної та органічної побудови капіталу (К. Маркс, XIX ст.);

3) в умовах недосконалої конкуренції на ринку праці відбувається підвищення ціни та скорочення попиту на працю (А. Пігу, 1923);

4) зі зростанням доходів люди схильні збільшувати своє споживання, але не тією мірою, якою зростає дохід; схильність населення до спожи-вання знижується, а до заощадження — зростає (Дж. М. Кейнс, 1936);

5) циклічний розвиток економіки на стадії економічної кризи, спа-ду виробництва призводить до зменшення сукупного попиту на товари і послуги, до зниження рівня

зайнятості працездатного населення;

6) розвиток науково-технічного прогресу обумовлює структурні зрушення в економіці, виникнення нових галузей, які потребують більш кваліфікованих робітників і більше часу на професійну підготовку та перепідготовку працівників старих галузей народного господарства;

7) сезонні зміни в рівнях виробництва знижують попит на працю в сільському господарстві, будівництві та ін.;

8) зростання кількості населення працездатного віку, молоді, що збільшує пропозицію праці;

9) економічна політика уряду щодо збільшення мінімального роз-міру заробітної плати призводить до зростання витрат виробництва і зниження попиту на працівників.

Розрізняють дві форми безробіття: природне і вимушене. Природ-не безробіття постійно має місце в умовах економічної рівноваги між попитом на працю і пропозицією робочих місць. Воно дорівнює сумі рівнів фрикційного, добровільного і структурного безробіття. Фактич-но це той мінімальний рівень безробіття в суспільстві, який неможли-во зменшити і який відповідає повній зайнятості. Для країн Західної Європи він перебуває нині на рівні 4-5 %, Північної Америки — 6,5-7 %, для України, з її відносно низьким рівнем мобільності робочої сили, — 3,5-4 %. Зміст і значення природного безробіття в сучасних умовах розвинених країн визначили представники монетарної моделі ринку праці — американські економісти, лауреати Нобелівської премії М. Фрідмен (1976), Ф. А. Хайєк (1974) та ін.

Вимушене безробіття зумовлено перепадами ринкової кон’юнк-тури. Скажімо, якщо підвищується мінімальна заробітна плата, ви-никає надлишкова пропозиція робочої сили при зниженні попиту на неї, тоді тільки частина працівників зможе отримати роботу, решта стають вимушено безробітними. Може мати місце й таке явище, коли частина людей вимушено працюють у режимі неповної зайнятості, перебувають у неоплачуваних відпустках, зайняті незареєстрованою діяльністю в тіньовій економіці тощо.

За причинами існування спеціалісти виокремлюють такі види без-робіття.

1. Фрикційне безробіття пов’язане з постійним рухом, пошуками або чеканням роботи населенням внаслідок зміни місця мешкання, професії, через народження дитини і догляд за нею. Таке безробіття має природний характер і не повинно бути надто тривалим.

2. Структурне безробіття виникає під впливом науково-технічного прогресу і охоплює тих працівників, чия праця не може бути викори-стана на нових робочих місцях і які потребують певного часу для до-даткового навчання і перепідготовки.

3. Циклічне безробіття зумовлено дефіцитом попиту в період економічної кризи, спаду виробництва і стагнації.

4. Сезонне безробіття стосується працівників, які зайняті тільки в певні пори року.

5. Інституційне безробіття виникає як наслідок низької ефектив-ності роботи організаційних структур ринку праці, державних служб зайнятості (відсутність інформації про вільні робочі місця, умови пра-ці тощо).

6. Приховане безробіття існує за умов неповного використання ресурсів підприємства, при цьому працівники змушені працювати скорочений робочий день, переходити на тимчасову працю або йти в додаткову неоплачувану відпустку.

7. Добровільне безробіття створюють окремі люди, які не хочуть працювати за ту заробітну плату, що їм пропонується, і за тривалий час втратили цю можливість і зв’язки з трудовим життям.

8. Регіональне безробіття зумовлено концентрацією в окремих територіальних одиницях галузей, для яких характерно скорочення потреби в робочій силі.

В Україні існує зареєстроване, незареєстроване та латентне (при-ховане) безробіття. При розробці прогнозу економічного і соціаль-ного розвитку України на 2007 р. Кабінет Міністрів України виходив з того, що рівень безробіття, визначений за методологією Міжнарод-ної організації праці (економічно активного населення у віці 15-70 років), становитиме 7,7 %, або 1 609 тис. осіб, що суттєво переви-щуватиме природний рівень безробіття, який, за окремим розрахун-ками, дорівнює 3,5-4 %.

Показниками безробіття є:

рівень безробіття, який визначається як відношення кількості без-робітних до загальної чисельності робочої сили. Або обчислюється як частка офіційно зареєстрованих повністю безробітних від кількості самостійного працездатного населення;

тривалість безробіття — показує, протягом якого часу люди пере-бувають у стані безробітних.

Аналіз проблем безробіття повинен супроводжуватися розумінням його економічних і соціальних витрат.

Безробіття — це передусім невипущена продукція, або відставан-ня фактичного валового національного продукту (ВНП) від потенцій-ного. Останній визначають, виходячи з припущення про те, що існує природний рівень безробіття при нормальних темпах економічного зростання. Що вищий рівень безробіття, то більше відставання ВНП. В економічній науці такий взаємозв’язок виражає закон А. Оукена: якщо фактичний рівень безробіття перевищує природний рівень на 1 %, то втрати обсягу ВНП становлять 2-2,5 %.

Економічні витрати від безробіття — це й скорочення кількості повноцінних споживачів виробленої продукції, звуження споживчого ринку, наростання елементів кризи

надвиробництва. Перебування людей у статусі безробітних призводить також до втрати багатьма з них професійних навичок, стереотипів трудової поведінки, що за-важає їх поверненню на ринок праці. Зростає кількість осіб без певно-го роду занять, молоді, яка не прагне працевлаштування, формується живильне середовище для злочинності, зростає соціальне напруження в суспільстві. Наука підрахувала, що зростання безробіття на 1 % при-зводить до зростання смертності на 2 %, збільшення кількості само-вбивств на 4,1 % і вбивств на 5,7 %. Зростання безробіття серед моло-ді на 1 % призводить до збільшення молодіжної злочинності на 4 %.

Безробіття має взаємозв'язок з інфляцією. Англійський економіст А. Філліпс (1914-1975) виявив нелінійну залежність між рівнем інфляції і масш абами безробіття: збільшення рівня безробіття супроводжується зменшенням рівня інфляції, і навпаки. Крива Філліпса (рис. 17.2) пояснюється тим, що безробіття обмежує можливості зростання заробітної плати (ік частини витрат підприємця) і тим самим інфляції. І навпаки, помірна інфляція, створюючи додатковий попит населення та підприємців, стимул є зростання виробництва і зайнятості, тобто веде до зменшення безробіття. Отже, держава може вибрати певну економічну політику: або збільш вати заробітну плату і безробіття, або підтримувати стабільні ціни і заробі гну плату за умов стабілізації рівня безробіття.

Рис. 17.2. Крива Філліпса

В економічно розвинутих країнах на подолання негативних на-слідків безробіття щорічно витрачається 3-5 % валового внутрішнього продукту. Важливу роль у цьому відіграє держава. Розрізняють її па-сивну та активну політику.

Пасивна політика реалізується двома основними методами: вве-дення трудової повинності, тобто фінансованої державою системи, яка зобов'язує безробітних займати чітко визначені робочі місця або викон ати певний вид трудової діяльності; запровадженням допо-моги для безробітних за рішенням уряду або місцевої влади. Перший метод далекий від ринкової економіки, хоча й використовується на практиці. Другий метод практикується значно ширше.

Активна політика держави у сфері зайнятості спрямовується на стимул вання економічної активності. Основними функціями держа-ви стають: створення систем (служб) зайнятості; сприяння створенню
нових робочих місць; організація громадських робіт; стимулювання галузевої і регіональної мобільності праці; розвиток малого і середньо-го підприємництва як джерела робочих місць; допомога населенню у відкритті власної справи, матеріальна підтримка самозайнятості. Праця замість допомоги по безробіттю — такий стисло зміст активної політики держави на ринку праці.

§ 4. Інфляція як соціально-економічне явище і фактор макроекономічної нестабільності

Економічна нестабільність також супроводжується інфляційними процесами.

Інфляція — це соціально-економічне явище, яке характеризує співвідношення між кількістю паперових грошей, обсягом вироблених товарів та послуг і темпами зростання рівня цін. !нфляційний процес означає знецінення грошей стосовно золота, товарів та іноземних валют і підвищення загального рівня цін у країні.

!нфляція виникла ще в XVI ст., коли мала локальний (обмежений) характер. У XX-XXI ст. інфляція набула постійного, хронічного харак-теру як знецінення грошей внаслідок порушення законів грошового обігу і появи маси грошей, не забезпечених товарами, а також при-йняття непродуманих рішень, кроків, що збільшують і підсилюють інфляційні процеси. !нфляція — це супутник паперових грошей, які мають властивість виконувати функцію засобу обігу, обслуговувати обмін товарів і послуг. Зростання цін потребує додаткового випуску паперових грошей, що порушує пропорційність і переповнює фінан-сові канали знеціненими грошима.

!нфляція завжди супроводжується зростанням загального рівня цін, зниженням платоспроможного попиту населення, його життєвого рів-ня, розвитком тіньової

економіки, посиленням злочинності. Вона є за-собом розкрадання частки власності або доходів кожної людини, специфічним податком, яким держава обкладає населення, підприєм-ців, усіх юридичних і фізичних осіб. Випуск незабезпечених паперових грошей у вигляді національної валюти створює механізм дії «інфля-ційного податку», від якого особливо страждають люди з фіксованим доходом (студенти, пенсіонери, особи найманої праці).

Виникнення й існування інфляції зумовлено багатьма причи-нами:

помилкова грошова політика держави, що призводить до надлиш-ків грошової маси в обігу;

монополізація ринків, яка обумовлює існування монопольних цін, знецінення грошей;

мілітаризація економіки, що негативно впливає на державний бю-джет, призводить до його дефіциту і додаткової емісії грошей; збільшення державного боргу;

зростання витрат держави на дотації нерентабельним підприєм-ствам,

списання їхніх боргів;

зростання номінальної заробітної плати і цін на сировину і енер-гію, що супроводжується зростанням витрат;

зростання внутрішніх цін порівняно зі світовими в умовах спаду вітчизняного виробництва;

помилкова податкова політика стримує інвестиції, розвиток бізне-су, перешкоджає

збільшенню пропозиції щодо інфляційного попиту.

Показниками рівня інфляції та її темпів є індекси цін — відношен-ня вартості певного набору товарів і послуг у даному періоді до його вартості в базовому періоді у відсотках. Наприклад, для того щоб ви-значити темпи інфляції у 2007 р., потрібно відняти від індексу цін 2007 р. ($I_{ц\ н}$) індекс цін 2006 р. ($I_{ц\ м}$), поділити цю різницю на індекс цін 2006 р., а після цього помножити на 100 %:

$$\text{Темпи інфляції} = (I_{ц.\,н.} - I_{ц.\,м.}) / I_{ц.\,м.} \times 100\,\%. \qquad (17.1)$$

Інфляція буває двох типів: відкрита і прихована.

Відкрита (цінова) інфляція передбачає тривале й нерівномірне зростання цін на товари і фактори виробництва більш як на 3,5 % за рік. Відкриту інфляцію можна класифікувати за різними критеріями. За темпами інфляційного процесу:

помірна (природна, повзуча, позитивна), за якої темпи зростання цін становлять 1-3,5 % за рік;

галопуюча (крокуюча, стрибкова) з річними темпами зростання цін у межах 20-200 %;

гіперінфляція, коли ціни щоденно зростають на 1-20 %, а за рік — більш як на 1000 %.

За ступенем розбіжності у зростанні цін за різними товарними групами:

збалансована інфляція, коли ціни різних товарних груп відносно одна одної не змінені;

незбалансована інфляція, коли співвідношення цін товарних груп змінюється різною мірою.

Відкрита інфляція має свої механізми. По-перше, це механізм адаптивних інфляційних очікувань. Нарощування попиту та скорочен-ня заощаджень зумовлюють дефіцит кредитних ресурсів, а це, у свою чергу, — скорочення інвестицій та спад виробництва. По-друге, це механізм збільшення попиту при повній зайнятості і завантаженості виробничих потужностей. Ситуація, коли занадто багато грошей «по-лює» за надто малою кількістю товарів та послуг, називається інфля-цією попиту. По-третє, інфляція пропозиції чи витрат виникає, коли зростання цін супроводжується збільшенням виробничих витрат і змен-шенням сукупної пропозиції. Коли ціни зростають постійно навіть у період депресії (застою, стабілізації), — таке явище називається стагфляцією.

Прихована інфляція передбачає державний контроль за цінами, їх регулювання відносно рівня доходів і пропозиції товарів та послуг. Дер-жава адміністративними заходами стримує виявлення інфляції і таким чином занижує її реальний рівень. Формами прихованої інфляції є: інфляція якості, коли відбувається зниження якості товарів і послуг при постійному рівні цін чи їх збільшенні або зменшенні;

інфляція доходів, коли відбувається переважне зростання доходів підприємств і населення порівняно з виробництвом товарів та послуг;

дефляція, коли держава скорочує кількість грошей відносно їх необхідного обсягу для обслуговування обігу ВВП. Наприклад, у кра-їні має місце криза неплатежів. Уряд робить вибір між інфляцією і неплатежами на користь останніх, що стримує вияви інфляції при збереженні її причин. Штучно зроблений дефіцит грошей в обігу, де-монетизація економіки, бартер, збільшення обсягу натурального гос-подарства, заборгованість держави за виплатами заробітної плати, пенсій, неплатежі підприємств — все це чинники спаду виробництва, зростання цін і знецінення грошей.

В економіці України у 1990-ті роки і поточні роки XXI ст. спосте-рігаються процеси: а) розгортання класичної «інфляційної спіралі», коли зростання цін потребує емісії грошей, що порушує рівновагу між попитом і пропозицією і знецінює гроші; б) породженої державою «інфляційно-боргової спіралі», яка означає, що слідом за зростанням цін і

зменшенням платоспроможності попиту збільшуються неплатежі споживачів, борги виробників постачальникам та ін.

Прихована інфляція регулюється державою адміністративними методами, що негативно впливає на розвиток ринкових відносин, по-збавляє виробників цінових стимулів, перешкоджає розгортанню інве-стиційного процесу та посилює макроекономічну нестабільність. Виникає проблема вибору між двома діями уряду — штучно управля-ти рівнями цін і доходів або сподіватися на вільний (стихійний) меха-нізм ринкового регулювання. Критерієм правильності вибору є досяг-нення мінімального рівня інфляції при забезпеченні економічного зростання, підвищення добробуту і тривалості життя населення.

Держава повинна провадити ефективну антиінфляційну політи-ку, здійснюючи систему заходів, спрямовану на усунення причин і умов зростання рівня інфляції. При цьому в кожній країні формується своя політика, що складається із загальних і специфічних антиінфляційних заходів. Специфічні антиінфляційні заходи класифікуються залежно від рівня економічного розвитку країни, її потенціалу, типу економічної системи, рівня інфляції, завдань, що стоять перед країною з реформу-вання економіки та суспільства. Наведемо найважливіші з них. Загальні антиінфляційні заходи:

підвищення ефективності суспільного виробництва, зростання ви-робництва вітчизняних товарів і послуг, які забезпечують стабільний рівень цін і стабільність національної грошової системи; зниження витрат на військові потреби;

забезпечення рівноваги між доходами й видатками державного бюджету (мінімізація дефіциту бюджету);

обмеження емісії грошей, стримування зростання грошової маси; проведення активної державної політики ефективної зайнятості працездатного населення;

підтримка державою конкурентоспроможності національних това-рів і послуг;

регулювання рівня процентних ставок кредитно-банківської си-стеми відповідно до світових стандартів;

проведення активної зовнішньо-торговельної політики забезпечен-ня позитивного сальдо, зростання величини чистого експорту;

стимулювання якісного зростання сукупного споживання, плато-спроможності населення;

регулювання курсу національної грошової одиниці; проведення грошової реформи та ін.

В Україні, де за 16 років незалежності спостерігалася інфляція в усіх можливих формах і видах (навіть гіперінфляція) і в 1996 р. була проведена грошова реформа, ще зберігаються умови для загострення кризових соціально-економічних явищ. Отже, важливим є проведення не тільки ліберальної, монетарної, але й активної, твердої, послідовної та системної антиінфляційної політики держави.

Серед специфічних заходів особливо важливо виокремити такі: регулювання системи ціноутворення на фактори виробництва, енергоносії;

зниження рівня тіньової економіки, її криміналізації; зниження рівня залежності країни від імпортних товарів і послуг (високий рівень цін на імпортні товари обумовлює ріст цін на вітчиз-няні товари й послуги незалежно від розмірів доходів населення);

відродження державного житлового будівництва, яке зможе конку-рувати з приватним, що суттєво знизить ціни за один квадратний метр житла й підвищить рівень його споживання, та ін.

Запитання для самоконтролю

1. Що означає циклічність розвитку економіки?

2. Що таке економічний цикл, які його види та фази?

3. У чому полягає сутність теорії «довгих хвиль»? Хто її ав-тор?

4. Назвіть характерні риси економічної кризи.

5. Які характерні риси та особливості кризи надвиробництва і дефіцитної економіки?

6. Які види зайнятості населення ви знаєте?

7. Що таке безробіття?

8. Хто може отримати статус безробітного в Україні?

9. Які види безробіття мають постійний характер для ринкової економіки?

10. Якими показниками вимірюється безробіття?

11. Що показує крива Філліпса?

12. Порівняйте заходи активної та пасивної політики зайнятості.

13. У чому полягає сутність інфляції? Які види інфляції вам відомі?

14. Назвіть характерні риси інфляційних процесів в економіці України.

15. З якою метою здійснюється антиінфляційна політика? Які її основні заходи?